

75 éve született Pilinszky János

TÜSKÉS TIBOR

Adatok a Pilinszky-filológiához

Pilinszky János lírai életműve terjedelemre viszonylag szűk. Ahogy mondani szokták: csak válogatott verseit írta meg. Az 1976-ban megjelent utolsó kötete, az összegyűjtött és új verseket tartalmazó *Kráter* mintegy kétszázhusz költeményt foglal magába. Ilyen kis terjedelmű és hozzá mérhető kvalitású lírai életműve a magyar irodalomban talán csak Berzsenyi Dánielnek van. Ezt a költői életművet a halála után, 1987-ben kiadott *Összegyűjtött versei* két tucatnyi, kötetből kimaradt verssel gyarapította, illetve néhány újabban előkerült, részben ifjúkori, kéziratban maradt, részben lapokból előkerült, „bujkáló” vers gazdagította. Az életmű kiadására vállalkozó Osiris Kiadó eddig hat kötetben tette hozzáférhetővé Pilinszky írói munkásságát, a könyvsorozat egyik kötete tartalmazza a költő verseinek eddigelé legteljesebb gyűjteményét, szám szerint mintegy kétszázötven költeményt.

Pilinszky roppant tudatos költő. Már legelső kötetében azt írja: „Változatok esetén a versek itt közölt szövege tekintendő véglegesnek.” Az is erre vall, hogy minden későbbi kötetében az új versek mellett folyamatosan fölvette előző köteteinek anyagát.

Éppen a *Trapéz és korlátban* olvasható utalás hívja föl a figyelmet Pilinszky költői munkásságának filológiai vonatkozásaira. Mert amennyire a könyvkiadás kötelessége az ultima manus elvét figyelembe venni és követni, épp olyan mértékben érdeklik az irodalomtörténet-írást, a filológiát a változatok, a módosítások, a kéziratok, a fiatalkori zsengek, a költő által kötetbe nem választott versek. S ezek végső soron talán nem is csupán a filológia kérdései, hiszen annak eredményeit az irodalomtudomány más ágai is kamatoztathatják. Nem vagyok filológus, de Pilinszkyról írva, a róla szóló pályarajzot készítve, valamint néhány eddig lappangó diákkori versének publikálásakor magam is beleütköztem jellegzetesen filológiai kérdésekbe. *Összegyűjtött versei* szerkesztője és sajtó alá rendezője, Jelenits István is a kötet utószavában fölvetett néhány filológiai problémát. Nem arról van szó, hogy a filológia Pilinszky esetében rendkívüli fölismérésekhez juttat, netán megváltoztatja a költőről kialakult képet, hanem arról, hogy eredményei alkotás-lélektani problémákat világíthatnak meg, a műalkotás létrejöttének körülményeit tárhatják föl, végső soron a művek értelmezéséhez vihetnek közelebb. Éppen ezért szükségesnek és elengedhetetlennek látszik Pilinszky költészetével kapcsolatban a filológiai munkák elvégzése és a kritikai kiadás mielőbbi megjelentetése. Az itt fölvetett néhány kérdéssel ezt szeretnénk szorgalmazni.

Pilinszky verseinek szövegtestén gyakran változtatott, költeményeinek sorsa fölött maga ítélkezett. Vannak kéziratban maradt (főként ifjúkori) versei, és vannak versek (a harmincas évek végéről éppúgy, mint a hetvenes évek első feléből), amelyeket a folyóirat-kiadás után kihagyott kötetekből. Vannak versei, amelyeket sokáig érlelt, többször elővett, továbbírt, újraírt, s olyanok is, amelyeket a folyóirat- vagy kötetkiadás után többször lemásolt illetve elmondott. Ez a sajátos költői eljárás újabb és újabb szövegváltozatokat eredményezett.

1. Pilinszky többnyire utólag ad címet, s verscímei tudatosan választottak, a vers testéhez tartoznak. Kedveli az egyszavas címeket, s gyakoriak nála a nyelvileg két tagból álló címek. Sokkal ritkább, amikor a kész költemény testéből emel ki kifejezések, vagy a kezdőszavakat írja a vers fölé. Címváltoztatásai is az egyszavas címek irányába mutatnak. *Összegyűjtött versei* szerint az első (folyóirat-) közléshez viszonyítva a kötetbeni közléskor tizennyolc-húsz esetben változtatta meg a vers címét: főként az 1959 előtti anyagban s többnyire oly módon, hogy a több tagból álló nyelvi szerkezetet egyetlen szóra cserélte. (Pl. Újhold, 1946: *Eleven étkeketek vagyok...* → Harmadnapon, 1959: *Parafrazis*; Diárium, 1947: *A közeteknél konokabban* → Harmadnapon, 1959: *Sírvers.*) El kell ismerni, hogy az újabb címváltozatok mindig tömörebbek, frappánsabbak és személytelenebbek. Van, amikor külső hatásra kell címet változtatnia. A *Harmadnapon* kötet eredeti címe, a *Senkiföldjén* a kiadó ajánlására módosult, bár ezt a kötet-címet később Pilinszky is vállalta.

2. Pilinszky-nél az ajánlás mindig tudatos; de félreérthető mozzanatok is magába rejt. Első kötetében négy ajánlást találunk. Két verset iskolatársának, Takáts Vilmosnak és Cholnoky Tamásnak, kettőt barátjának, Rónay Györgynek és Thurzó Gábornak ajánl. Ezeket az ajánlásokat második kötetében, a *Harmadnaponban* a kiadó kezdeményezésére – a kötet szerkesztőjének, Domokos Mátyásnak a visszaemlékezése szerint „homályos és kifürkészhetetlen okokból” – elhagyták a költővel, majd a *Nagyvárosi ikonokban* az ajánlások közül kettő, a *Kráterben* pedig mind a négy visszakerült eredeti helyére. A *Nagyvárosi ikonokban* és a későbbi kötetekben néhány újabb ajánlás is fölbukkan, ezek azonban időben egyre távolabb esnek a versek keletkezésétől, jobbra utólagosak, s „megfejtésükre” néha hosszabb magyarázatra van szükség. A *Szent lator* egyik kéziratos – Lipták Gábornak ajándékozott – példányára (a vers címe akkor még: *A szent lator emlékére* Pilinszky ezt írta: „tegnapi beszélgetésünk s bizonyos útszéli feszületek »érintésére«.” Egyik nyilatkozatában viszont azt mondta: Szántó Piroska megkérte út menti feszületek, falusi pléhkrisztusok ihletésére született festményeiből rendezett kiállításának megnyitására, s „megnyitáson tűnődve – mintegy menetközben – rövid verset írtam a Szent Latorról”. Vegyük mindehhez, hogy a kötetben a vers fölé végül ez került: „Törőcsik Marinak ajánlva”, aki a verset – természetesen még az ajánlás nélkül – a megnyitón fölolvasta.

3. Legjellemzőbbek, legfontosabbak szövegváltozatai. Pilinszky általában lassan, sokat javítva dolgozott, s a már nyomtatásban, folyóiratban megjelent vers szövegén is szívesen változtatott. A költő egy-egy, már késznek tekintett versét gyakran lemásolta, s ezzel ajándékozta meg barátait, ismerőseit. Ebből következően is verseinek több változata létezik. A változtatások roppant jellemzőek, tanulságot hordozók lehetnek, ugyanakkor kronológiai meghatározásuk, időrendjük megállapítása, az utolsó és autentikusnak tekinthető szöveg fölmutatása nem könnyű. Főként fiatalkori, már nyomtatásban megjelent verseinek szövegét változtatta meg, amikor első kötetét, a *Trapéz és korlátot* összeállította, ám legutolsó verseinek kézirátán is megfigyelhetjük a sűrű javításokat. Az *Őszi vázlat* először az *Életben* jelent meg 1942-ben. A mindössze tíz soros költeményben két helyen változtat a szövegen: az igei állítmányokat teszi erőteljesebbé, határozottabbá, keményebbé: „a fa az ürbe puhatól” → „a fa az ürbe szimatol”; „Riasztja hús, tavas szemed” → „Riadtan elszorul szived”. Jóval többet változtat a *Távozó sereg* szövegén (címe a *Vigiliában* 1942-ben *A távozó sereg*). Itt jelzót hagy el („Hús ezüst sisak” → „hús sisak”), és jelzővel gyarapít („kezemben” → „sötét kezemben”),

verssorokat, sőt egész szakaszokat ír át. Gyanítható, hogy szerkesztők is kértek tőle szövegváltoztatást. Csak ezzel magyarázható, hogy a *Téli ég alatt* két súlyos sora („nem vált meg semmi szenvedés, / nem véd meg semmi isten”) ezzel az erőtlen szóismétléssel jelent meg az Ezüstkorbán: „nem vált meg semmi szenvedés, / a szenvedés, a kín sem”. Tanulságos Pilinszky két kései verse, a *Szabadulás* és a *Vázlat* fennmaradt szövegváltozatainak az egybevetése. A kézirat mind a változtatások mértékét, mind jellegét jól tükrözi.

4. Somfai László zenetörténész, a budapesti Bartók-archívum igazgatója egyik nyilatkozatában elmondta, hogy az archívum Bartók Béla hangfelvételeinek egy részét is őrzí, többek között azokat a fonográf-hengereket, amelyeket a zeneszerző otthon készített zongorajátékáról, és rámutatott arra, hogy ezek a hangfelvételek milyen fontosak a zenetörténeti kutatás számára, valamint Bartók műveinek mai előadása és értelmezése szempontjából. „Bartók eredeti felvételeinek ismeretében a szakemberek pontosan tudják, hogy a kották önmagukban nem nyújtanak teljes információt a különböző Bartók-kompozíciókról... Sajnos Kocsis Zoltánon kívül kevesen vannak, akik hajlandók egy Bartók-hangfelvételt szöveggént értelmezni, vagyis összehasonlítani a kottával, bejegyezni a saját kottájukba, hogy mit játszik a szerző másként. Bartók maga is úgy gondolta, hogy hanglemezei kiegészítő információkkal szolgálnak a kottához.” Pilinszky – köztudott – a hangzó vers, a hangosan elmondott versszöveg híve volt, a vers akusztikai hatását sokra tartotta. Verseit (másokét is) szívesen – nem szavalta, nem felolvasta, hanem – elmondta. Verseit többnyire – ha nyitva volt is előtte a könyv – behunyt szemmel, emlékezetből mondta. Versmondását – az amatőr hangfelvételek mellett – a rádió hangarchívuma, valamint egy hanglemeze őrzí. Ha Somfai László fenti szavaira gondolunk, akkor mutatis mutandis elmondhatjuk: a hangrögzítés óta az irodalomtudomány, a filológia számára is vizsgálendő „tárgy” a költő versmondása. Ez részben – hangsúlyaival, szüneteivel, dallamával – hozzájárulhat a vers értelmezéséhez (az irodalomtörténésznek éppúgy információt adhat, mint az előadóművésznek), részben ugyanolyan szövegváltozatokat teremthet, mint a leírt illetve kinyomtatott verstest. Vagyis érdemes összehasonlítani Pilinszky kinyomtatott versszövegeit a költő versmondásával: ez is, az eltérések rögzítése ma már a korszerű filológia feladatai közé tartozik.

5. A versek keltezése részben korhoz kötött szokás, részben egyéniség kérdése. Például Petőfi verseit helyre, évre, hónapra, napra keltezte; Adynál ennek alig van nyoma. (Nála annál több az ajánlás és a mottó.) Pilinszky *Összegyűjtött verseiben* a keltezés csak kivételes módon fordul elő. A verscímben, a témára utaló módon (*Harbach 1944, Ónarckép 1944-ből, Ónarckép 1974, 1970. október 14., 1970. december 22.*), vagy – csupán két esetben – a versszöveg alatt: *Novemberi elízium* – Szigliget, 1958. november; *Kis éjzene* – Párizs, 1963. Ugyanakkor van a költőnek egy kötete, a *Harmadnapon*, amelynek tartalomjegyzékében minden verscím után egy évszámot találunk. Ma már tudjuk, hogy a dátumozást a költő itt a kiadó kívánságára tette meg, s azt is, hogy ezek az évszámok teljességgel bizonytalanok. Az egyik legszembetűnőbb elírás az *Apokrif* alatt olvasható: 1954, holott többek emlékezete szerint a vers már 1952-ben készen volt. Pilinszky-nél egyébként is nehéz verseinek keletkezését egyetlen dátumhoz, egyetlen évszámhoz kötni. Számos verse hosszabb időn át érlelődött, s csak lassan nyerte el végleges formáját. Thurzó Gábor például azt mondja, hogy a nyugatról hazatért költő már magával hozta a *Harbach 1944* és a *Francia fogoly* kéziratát. Sokkal valószínűbbnek

látszik, hogy legföljebb a versek nyersanyagát, egy-egy erős képét hozta magával, s a verseket csak jóval később vetette papírra. Az *Apokrif* is olyan vers, amely hosszabb ideig érlelődött. Vannak képei (pl. a tékozló fiúra utaló sorok), amelyek nyilvánvalóan a háborúból megtért költőt idézik. Az *Apokrifet* más motívumok is a költő korai verseivel rokonítják. Igen, a motívumok... Verseinek kronológiáját sokkal inkább ezeknek a motívumoknak a fölbukkanása, továbbélése, kibontakozása, majd elhalványodása adja meg, mint a versek alá írt évszámok. Hogy Pilinszky mennyire esetlegesnek tartotta verseinek keltezését, s csak a kényszer vitte rá, jól mutatja, hogy a *Harmadnapon* után az évszámokat elhagyja kötetének tartalomjegyzékéből. A versek keletkezéséhez a legmegbízhatóbb adatokat – ha vannak ilyenek – még a folyóiratközlések szolgáltatják.

6. Szövegváltozatokat a „nyomda ördöge” is teremthet, s a filológia feladata a nyilvánvaló sajtóhibák kiküszöbölése. Jelenits István nemrég közreadta Pilinszky egyik „bujkáló” versét, az Új Ember 1946. évi szeptember 1-jei számában megjelent *Viszontlátást*. A közléskor fölhívta a figyelmet, hogy a második versszak utolsó sorában olvasható „mezítelenebb” nyilvánvaló sajtóhiba. Ritmikailag a régiesebb forma, a „mezítelenebb” kívánczik a sorba. De nyilvánvaló sajtóhibával *Összegyűjtött verseiben* is találkozunk. Pilinszky egyik, kötetből kimaradt verse az eredetileg a Vigiliában, 1939-ben közölt *Üzenet az üvegvárból*. A költemény első sora a Vigiliában is, *Összegyűjtött verseiben* is: „Körülöttem hűvös, kék üvegfalat...” A végig tízszótagos, jambikus sorokból álló költemény első sorának is nyilván ilyennek kell lenni. Ám a szerkesztő vagy a nyomdász „belejavított” a versbe, s a helyes (s a fentebbi „mezítelenebb” formára is rímelő) „Körülöttem”-ből „Körülöttem” lett, s mindmáig ez az alak hagyományozódott tovább. Mivel Pilinszky a központozás alkalmazásakor és a magánhangzók időtartamának jelölésekor (-ít, -ul, -ül) általában nem a helyesírás szabályait követi, hanem sajátos (részben a versritmus megkívánta, részben egyéni szójejtéséből, artikulációjából következő) megoldásokat alkalmaz, a versszövegek filológiai pontosságú közlésekor ezeknek a jeleknek a költő szándékához hű használatára fokozott gondot kell fordítani.

7. Végül álljon itt egyetlen Pilinszky-vers kissé tüzetesebb vizsgálata. A vers eredetileg a *Válaszban* jelent meg 1947-ben *Csak azt feledném* címmel. A *Harmadnaponban* s minden későbbi kötetében a címe: *Francia fogoly*. Már az is kérdés lehet: mikor változott meg a vers címe?

Pilinszky 1948-ban ösztöndíjasként több hónapot Rómában töltött, a római Magyar Akadémia épületében lakott. A magyar ösztöndíjasok akkori életéről a vendégek közül Csorba Győző *A város oldalában* című interjúkötetében, Lengyel Balázs *Két Róma* című emlékezésében fest érdekes és hiteles képet. Lengyel Balázs az akkori magyar ösztöndíjasok közül megemlíti Zugor Sándor nevét, akit valójában Zugor Sándornak hívnak. (Az Újhold is e névvel közölte rajzát.) Pilinszky főként Toldalagi Pállal barátkozik, és sok időt tölt a festők közül Zugor Sándor műtermében. Amikor útjaik Itáliában elválnak (nyilván valamelyikük előbb jött haza); Pilinszky – valószínű – emlékezetből leírja egyik versének szövegét, és a kézirattal megajándékozza a festőt. A vers alatt a költő névalírása és az ajánlás olvasható: „Sándornak: Fájdalomdíjként a sok házigazdai virrasztásért. 1948. Róma.” A három lapból álló kézirat annak a versnek a szövege, amely az előző évben a *Válaszban* *Csak azt feledném* címmel látott napvilágot, de már a Zugor-féle kézíraton a későbbi, a kötetekben szereplő cím olvasható: *Francia fogoly*. (Az eredeti kézirat xerox-másolatát Zugor Sándortól kaptam.) A kézirat nem a *Válasz*-közlés betűhív másolata: a kézirat a *Válasz*-közléstől tizenhárom helyen

tér el. De most mellőzzük a Válasz-közlés és a kézirat egybevetését, s figyelmünket kizárólag az 1948-as kéziraatra és a későbbi, a *Harmadnapon*-beli közlésre fordítsuk. Az összehasonlításból arra derül fény, hogy a 48 soros versben a kétféle szöveg között 24 különféle eltérés található.

Az 1948-as kéziratban:

*hajnal fele
előtt,
sűrűjében
Körül kutatva
egészen.
alatt,
nyers
szájra,
önönmaguktól
lábát,
alatt.
azt
egyszer
ha
fulladozva
csak egyre
enni,
ezt, azt
folytassam?
is,
a franciát”!
– és
éhesebben,
és*

A *Harmadnapon* c. kötetben:

*hajnalfele
előtt
sűrűjében
Körütkutatva
egészen!
alatt.
Nyers
szájra
önönmaguktól
lábát
alatt!
– azt
egyszer!
Ha
fuldokolva
és egyre
enni
ezt-azt
folytassam? –
is
a franciát...”
– És
éhesebben!
És*

Vegyük mindehhez, hogy a *Harmadnapon*-féle szöveg sem öröklődik változatlanul tovább az újabb kötetekre: az egyik szó írásmódja visszatér a kéziratos formához, holott valószínű, hogy ebben a *Harmadnapon*-változat a költő szándéka szerinti. A „mozdul” szóban az -ul végződés rövid illetve hosszú alakjáról van szó. A *Harmadnapon*ban „mozdul”; minden későbbi kiadásban „mozdul”. Pilinszky a végződés hosszú alakját kedvelte, s a sorba ritmikailag is ez illik.

Minderre mondhatná valaki: pusztá helyesírási eltérésekről van szó. Igen ám, de a költői szövegekben a pusztá írásalakoknak is tartalmi vonzata van. Az írásjelek a mondattezt zenei tagolását szolgálják, és érzelmi-indulati tartalmakat közölnek. A nyomtatott változatban például öt vesszővel kevesebb és négy felkiáltójellel több van. A „sűrűjében” írásmódját épp úgy a jambikus forma határozza meg, mint a „mozdul”-ét. A versformálás folyamatának legáruklodóbb jele a szócsere. 1947-ben a Válaszban ez olvasható: „fulladozva”. Pilinszky az 1948-as kéziratban először „semmisülten”-t ír, majd a szót áthúzza, s ez kerül helyébe: „fulladozva”. De a *Harmadnapon*ban ismét változtat a kifejezésen, ott ez áll (megtalálta a legkifejezőbb megoldást): „fuldokolva”.

Aligha kétséges, hogy a kézirat és a nyomtatott forma egybevetése a versformálás folyamatát tükrözi, s ezáltal egyre pontosabb, kifejezőbb, célratoróbb megoldások megtalálásának az útját figyelhetjük meg. A filológiai elemzés nem céltalan bogarászás, az eltérések öncélú gombostűre tűzése, hanem olyan munka, amely az olvasót az alkotás folyamatába avatja, a mű és a költői műhely megértését, megismerését szolgálja. Ennek gondos elvégzése és a kritikai kiadás megjelentetése Pilinszky János költészete esetében egyre sürgetőbb feladat.

Francia fogly

Ami azt felednem, azt a franciát, kit
hajnal fele a földtörvénnyel elű,
a hátsó udvar tűréjében letámaszt
lopódtarui, hogy szíve földbe üte.
Körül látva éppen vitruviusi,
s hogy végre biztos sírját talált,
örö lehet a földönnya egészén.
Arámi len is, sem utódul odobb.

S mit eke is, mit fát is a tépő,
mit úg laphatva szögai alá,
nyert marhacipőre, de a földön
még alig est le, jött is a falat,
és undorral és gyönyörrel a nyelvé
is edes ível úg találtatott,
amit telhetetlen testi minőségben
a bölögöl és bölögölésű!

Ami azt a tépő, rándító lapochat,
a csupa bört és csupa csont kőzet,
a tekerőt, mely úg, tapadt a hajtra,
és úg odob, hogy maga is eke!